

Наталія Коваліско*доктор соціологічних наук, професор кафедри історії та теорії соціології
Львівського національного університету імені Івана Франка***Natalia kovalisko***Doctor of Social Sciences, Professor at Department of History and Theory of Sociology,
Ivan Franko National University of Lviv*

СОЦІАЛЬНИЙ ЛІФТ ЯК ЧИННИК СТРУКТУРУВАННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано елементи, функції та параметри функціонування соціальних ліфтів у реаліях сучасного українського суспільства. Соціальний ліфт розглянуто як важливий соціальний механізм, відповідальний за переміщення у вищі соціальні страти найбільш соціально активних, здібних до праці у тій чи іншій сфері осіб, які мають реальні можливості досягти успіху і підвищити свій статус у соціальній ієрархії суспільства. Зазначено, що ефективність функціонування соціальних ліфтів залежить від стану суспільства, специфіки його соціально-економічного розвитку, рівня соціальної напруженості та соціального самопочуття різних статусних груп, характеру політичної системи, ситуації у системі освіти тощо. Підкреслено значущість дослідження соціальних ліфтів у сучасному українському суспільстві. Схарактеризовано специфіку соціальних ліфтів для нижчих, найменш захищених груп населення. Зроблено висновок, що успішне функціонування соціального ліфту є стрижневим чинником не лише структурних змін, але й соціальної стабільності та розвитку українського суспільства.

Ключові слова: соціальний ліфт, структурування суспільства, ринок праці, освіта, соціальна активність.

The article deals with the elements, functions and parameters of functioning of social elevators in contemporary Ukrainian society. The social elevator is considered as an important social mechanism responsible for the selection to the higher strata of most socially active and talented people, who have real opportunities to succeed and improve their social status in the social hierarchy of society. The efficiency of social elevators depends on stability of the society, the specificity of its socio-economic development, state of social well-being and the level of social tension of different status groups, the situation of the political system, the real state of the educational system, and etc. The importance of the research of social elevators in contemporary Ukrainian society have been highlighted. The specificity of social elevators for the lowest, the most vulnerable groups of population has been determined. Thus, the social elevator is considered not only as a system of employment and social adaptation of youth, but also as a core factor of social stability, functioning and survival of Ukrainian society.

Keywords: social elevator, structuring of society, labor market, education, social activity.

В статье проанализированы элементы, функции и параметры функционирования социальных лифтов в реалиях современного украинского общества. Социальный лифт рассмотрен как важный социальный механизм, ответственный за перемещения в высшие социальные слои наиболее социально активных, способных к труду в той или иной сфере лиц, имеющих реальные возможности добиться успеха и повысить свой статус в социальной иерархии общества. Отмечено, что эффективность функционирования социальных лифтов зависит от состояния общества, специфики его социально-экономического развития, уровня социальной напряженности и социального самочувствия различных статусных групп, характера политической системы, ситуации, сложившейся в системе образования и т.д. Подчеркнута значимость исследования социальных лифтов в современном украинском обществе. Охарактеризована специфика социальных лифтов для низших, наименее защищенных групп населения. Сделан вывод, что успешное функционирование социального лифта является стержневым фактором не только структурных изменений, но и социальной стабильности и развития украинского общества.

Ключевые слова: социальный лифт, структурирование общества, рынок труда, образование, социальная активность.

Громадська апатія, низький рівень життя, зростання радикальних настроїв, протестного потенціалу – всі ці проблеми сучасного українського суспільства мають, у тому числі, одну загальну причину – непрацюючі соціальні ліфти, або різке послаблення їхньої дії, що зумовлено все ще значною роллю хабарництва, родинних і кланових зв'язків у кар'єрному просуванні людини. Успішно функціонуючий соціальний ліфт – неодмінна умова нормального функціонування суспільства. Скористатися соціальним ліфтом мають право всі без винятку групи населення. Відсутність у нашому суспільстві впевненості в тому, що професіоналізм та соціально відповідальна поведінка будуть винагороджені, веде до соціальної апатії населення, озлобленості проти багатих і недовіри до влади. Результат непрацюючого соціального ліфта – зниження соціального самопочуття, зростання соціальної напруженості, протестів, поява різного роду радикальних угруповань, загострення міжнаціональних відносин тощо. В економічному житті «зламаний» соціальний ліфт викликає стагнацію продуктивності праці, відсутність інновацій, низьку активність малого і середнього бізнесу. Ця симптоматика є характерною для сучасного українського суспільства.

В соціологічній літературі розглядаються різноманітні проблеми функціонування соціальних ліфтів. Опрацюванням даної тематики займався, зокрема, П. Сорокін, який – виділив вісім соціальних ліфтів: армія, церква, школа (освіта), політика, мистецтво, засоби масової інформації, бізнес, сім'я. До проблеми соціальної мобільності, в тому числі соціальних ліфтів як засобів її актуалізації, звертались у своїх роботах такі науковці, як Т. Парсонс, Е. Гідденс, С. Ліпсет, Дж. Мід та ін.

Серед російських та вітчизняних дослідників, які аналізують функціонування соціальних ліфтів, слід назвати таких, як С. Агабабян, М. Абрамова, А. Рубцов, А. Акіндінова, І. Попова, О. Чупров, В. Новіков, Ю. Ковбасюк, Л. Ільчук, В. Балащенко, О. Давидюк та інші.

Метою даної статті є з'ясування особливостей функціонування соціальних ліфтів в сучасному українському суспільстві, а також їхньої ролі в його структуруванні.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що соціальний ліфт ми визначаємо як суспільний механізм, відповідальний за переміщення у вищі соціальні страти та верстви найбільш придатних осіб.

Сучасні соціологи визначають п'ять основних механізмів вертикальної мобільності, тобто п'ять соціальних ліфтів [2, с. 183-184]:

- економічну активність, яка може проявлятися, в тому числі у наполегливій повсякденній праці, нелегальній трудовій діяльності тощо;

- шлюбне партнерство на раціональних засадах;

- підвищення освітнього та професійного рівня;

- політичну активність, зокрема використання політичних механізмів тиску для вирішення життєво важливих проблем певних соціальних груп;

- «керування враженнями» – механізм демонстрації власної привабливості та маніпулювання статусними символами, під якими розуміють їхні зовнішні ознаки: колір, емблема, значок, слово, книга, автомобіль тощо. Символи статусу виконують низку важливих функцій у суспільстві. Так, за їхньої допомоги індивіди ідентифікують статуси – чужі й власні, а також належність до відповідної страти чи соціальної групи. Тому контроль за символами є водночас контролем за поведінкою індивідів та груп, а нагородження символами – позитивною санкцією за виявлену активність.

Досліджуючи роль соціальних ліфтів у житті російської молоді, С. Агабабян аналізує показники та чинники функціонування соціальних ліфтів:

1. Зростання середнього класу, який став багатшим, але кількісно не збільшився. Автор акцентує на тому, що держава має подбати про те, щоб середній клас збільшився, адже лише за цієї умови можливе нормальне функціонування соціальних ліфтів. Даний клас має домінувати у великих містах, де є більше можливостей реалізувати себе і, відповідно, є більша потреба у кваліфікованих працівниках;

2. Агресія молоді, яка зумовлена нездоровим станом російського суспільства, що спричинений великим розривом між багатими та бідними. Люди не мають можливості реалізувати власний потенціал, ніхто не цікавиться молоддю як такою;

3. Молодь має конформістські життєві установки, хоче будувати кар'єру, але держава не сприяє цьому [3, с.12].

На важливості освіти як соціального ліфту наголошує М. Абрамова. При цьому вона зазначає, що за сучасних умов мають значення такі чинники, як місце здобуття середньої освіти, додаткові заняття з репетиторами, обрання престижного університету, факультету чи соціальності тощо [4].

Політичні соціальні ліфти аналізує у своїх публікаціях А. Рубцов. Якщо влада у суспільстві узурпована, то для того, щоб піднятися, потрібно не тільки не перечити, а «прогнутись» під неї, зазначає дослідник. У такому випадку, на його думку, соціальні ліфти перетворюються у «висхідний сміттєпровід». Це так званий особливий кадровий патро-

наж: ти місцем праці зобов'язаний тим, хто нагорі, і без патронажу не здатний ні на що. «Розкупорка» каналів соціальної мобільності, особливо у великій політиці, важлива для припливу нових кадрів і ротації, без яких неможливий розвиток. Коли вертикальні канали «закупорені» для людей, вони перекриті і для інформації. Виникають ідеальні умови для різного роду маніпуляцій. Держава може стати абсолютно недієздатною в плані реалізації будь-яких стратегічних ініціатив [5].

Механізм вертикальної соціальної мобільності не можна називати соціальним ліфтом, якщо той не характеризується постійністю функціонування й масовою доступністю. Візьмемо для прикладу США, де соціальний ліфт працює найефективніше, забезпечуючи легендарну американську мрію. Цьому сприяють не лише відповідні соціальні інститути, а й наявність мислячої еліти, котра чітко й давно усвідомила, що її власне виживання залежить від перманентного притоку високоосвіченої молоді. Американцям вдалося (хай не стовідсотково, але все ж з досить рідкісними винятками) забезпечити основний принцип функціонування соціального ліфта: просування вгору має відбуватися завдяки особистісним якостям, а не зовнішнім ресурсам. Якщо цим принципом нехтувати, то ніколи не вдасться забезпечити потрапляння в еліту найефективніших кадрів. За таких умов здібні люди, відчуваючи несправедливість системи, накопичуватимуть протестний потенціал, який поступово руйнуватиме систему.

У цьому контексті необхідно підкреслити, що соціальний ліфт – це не просто система працевлаштування й соціальної адаптації людини, в тому числі та перш за все молоді. Це серйозний (а можливо, навіть стрижневий) чинник суспільної стабільності, функціонування й виживання держави. У нестабільній системі образ ліфта сам по собі дуже показовий – вгорі є те, до чого прагнуть майже усі люди: влада, гроші, високі посади. Для того, щоб піднятися туди, потрібний той механізм, який забезпечить переміщення по соціальним сходинкам суспільства вгору. Результати ж досліджень свідчать про те, що українці стали мобільнішими, проте ця мобільність в більшості є низхідною.

Значущість соціальних ліфтів у сучасному українському суспільстві останнім часом актуалізувалася завдяки низці причин. Для соціальної стабільності суспільства є важливим соціальне відтворення та створення нових робочих місць і функціонування соціальних ліфтів. Особливо важливим це є для молоді, адже сьогодні у нашої молоді немає належних умов, за яких вона могла б реалізувати

свій творчий потенціал відповідно до відомої «піраміди потреб» А. Маслоу, що можуть зробити її однолітки в Америці чи Європі. Не слід забувати той істотний факт, що наші співвітчизники порівнюють рівень і якість життя з європейськими нормами і еталонами життя. Більше того, молодь перестала бути об'єктом пильної уваги з боку суспільства і держави, з боку виховних інститутів. В більшості вона віддана сама собі, тому, як правило, замикається на собі, у своєму субкультурному світі або ж йде в різного роду кримінальні структури, які дають можливість підвищити самооцінку і відчутти приналежність до певної соціальної групи і свою значущість у ній.

Зростання значення соціальних ліфтів у житті молоді зумовлюється ще й тим, що в сучасній Україні, відбувається погіршення соціального самопочуття населення, зростання невдоволення тих, хто прагне змін, модернізації суспільства. Для молоді реформування різних сфер соціального життя є важливим чинником самоактуалізації і побудови кар'єри. Реформи, що запроваджуються в нашій країні, мають сприяти розширенню каналів вертикальної і горизонтальної соціальної мобільності. У разі стагнації, якщо соціальні ліфти для молоді так і не «запрацюють», то це призведе до ще більшого відтоку освіченої і талановитої молоді на роботу і проживання за кордоном.

За сучасних умов найбільш дієвим соціальним ліфтом є освіта. Завдяки системі безкоштовної освіти талановиті діти (навіть якщо вони походять з нижчих верств суспільства) дістають можливість зайняти більш привілейоване становище, ніж їхні батьки. Але на даний час багато навчальних закладів (у тому числі найбільш престижні вищі навчальні заклади) стали платними соціальними ліфтами. Наростання такої тенденції в нашому суспільстві різко зменшує можливості одного з головних каналів соціальної мобільності. Стан сучасної вітчизняної освіти, починаючи з середньої школи і закінчуючи системою підвищення кваліфікації, свідчать про те, що освіта перестає бути визначальним чинником просування вгору по соціальним сходинкам. Причин тому багато. Тут і невідповідність освіти потребам виробництва та суспільства в цілому, і перенасиченість підготовки спеціалістів з певних фахів, і брак спеціалістів, які б забезпечували соціальний та економічний розвиток країни.

Дисфункція соціального ліфту зумовлює серйозну проблему сучасного ринку праці. Численні дослідження засвідчують, що привабливість та престиж професії практично тотожні прибутковості. Тому молодь обирає ті сфери, які, за її уявленнями, дадуть найбільші мож-

ливості для заробітку в майбутньому. Держава, що декларує прагнення до рівних стартових можливостей для усіх громадян країни, на практиці проводить політику, спрямовану на стимулювання економіки «низьких переділів».

Бізнес-спільнота, здавалося б, найбільш зацікавлена в активній роботі соціальних ліфтів, що забезпечують їй необхідну робочу силу, зазвичай не долучається до підготовки потрібних їй фахівців. Задля справедливості зазначимо, що окремі корпорації створюють власну систему підготовки кадрів. Окрім того, вони проводять серйозну селекцію в провідних профільних ВНЗ, зокрема надають корпоративні стипендії здібним студентам, забезпечують місця практики, сплачують навчання чи стажування за кордоном. Поки вони обходяться селекцією, але на якомусь етапі ці ресурси будуть вичерпані.

Роль комерційних структур як замовників високоосвічених фахівців має суттєво змінитися: вони мають стати інвесторами і партнерами в проектах модернізації навчання. Зацікавлені компанії, роботодавці мають бути долучені до формування програм підготовки фахівців разом з ВНЗ. Це єдино можливий спосіб отримати кваліфікований персонал з актуальними знаннями і навичками. Бізнес завжди переслідуватиме свої інтереси. У певних умовах ці інтереси можуть стимулювати бізнес до створення дієвих механізмів соціального ліфту.

Соціальна мобільність має першочергове значення для маргінальних верств у їхньому прагненні подолати свій маргінальний стан. Однак в умовах соціальних трансформацій, що переживає українське суспільство, фактично перестали діяти основні ланки механізму соціальної мобільності. Для представників малозабезпечених верств, у тому числі для тих, хто має високий рівень освіти, професійної підготовки і соціальної активності, використання соціальних ліфтів є надзвичайно складною проблемою. Внаслідок цього в маргінали попали не ті, хто не пройшов «тестування», а працівники цілих галузей, як правило, високого науково-технічного рівня, що не «вписувалися» в нові вимоги до суспільного розподілу праці. Ці неомаргінали складають, за оцінками експертів, близько 40 % трудового потенціалу України. Їхня доля є однією з найбільш гострих соціальних проблем. Вона може бути вирішена лише шляхом економічного розвитку, який забезпечить використання освітнього, професійного і особистісного потенціалу цих верств. Важке становище зберігається у найменш захищених груп населення, так званих «групах соціального ризику» (багатодітні сім'ї, люди з особливими потребами, пенсіонери, безробітні).

Гострою соціальною проблемою є значне падіння статусу багатьох інтелектуальних професій (учителі, лікарі, інженери), інтелектуальної праці в цілому, включаючи наукову діяльність. Це змушує багатьох людей висококваліфікованої розумової праці відмовитися від спеціальності і займатися діяльністю, яка не вимагає високого рівня освітньої кваліфікації. Актуальною залишається також проблема «відтоку мізків» за кордон. Сьогодні на міжнародному ринку праці Україна посідає одне з провідних місць серед країн-донорів з інтелектуального ресурсу та фактично бере участь в економічному розвитку країн світу. Нинішня криза вітчизняної науки є основною причиною інтелектуальної міграції та еміграції, що негативно впливає на розвиток національної економіки, на якість людського капіталу, продуктивність праці, рівень доходів населення [6].

В Україні на проблему неефективності соціального ліфту накладається ще й проблема дефіциту трудових ресурсів. Слід виділити декілька об'єктивних причин збільшення розриву між попитом і пропозицією на ринку праці. По-перше, це зниження числа молодого працездатного населення: приплив нових кадрів не відповідає зростаючим потребам економіки нашої країни. По-друге, деякі галузі недоотримують фахівців окремих професій і кваліфікацій, тому що їхній випуск у системі вищої освіти скоротився. Це особливо помітно в реальній економіці, де, за оцінкою експертів, кількість фахівців з вищою освітою суттєво зменшилася. Нестача кадрів посилюється і тим, що тільки близько половини випускників після закінчення ВНЗ працює за обраним фахом.

Експерти визначають основні чинники непрацюючих соціальних ліфтів: корупція, клановість (непотизм), кадровий голод та приватизація окремими особами державних функцій. Це переконливо свідчить про кризу управління на всіх рівнях влади, практично у всіх ключових сферах суспільного життя – економіці, аграрній сфері, освіті, охороні здоров'я, науці, соціальній сфері тощо. У свою чергу, це зумовлює такі негативні явища, як низька якість кадрового потенціалу, в тому числі управлінських кадрів, незадовільний рівень їхньої професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації тощо [7].

На сьогодні більш-менш ефективно працюють соціальні ліфти у спорті і шоу-бізнесі. Олімпіади, змагання з різних видів спорту (від місцевого до континентального рівня) підвищують соціальний статус спортсменів – переможців олімпіад чи світових чемпіонатів. Правда, горизонтальна мобільність у спортивній сфері – явище не дуже розповсюджене.

Не так часто, скажімо, футболіст, який досяг великих успіхів у своєму виді спорту, продовжує реалізовувати себе як тренер, директор команди чи інший функціонер.

Більш різноманітні соціальні ліфти існують у шоу-бізнесі. Продюсери як сучасні «соціальні ліфтери» роблять все, щоб їхні підопічні набували високого статусу, популярності у публіки, засобів масової інформації, були затребуваними в кіно, на радіо і телебаченні. Для цього організовуються різноманітні фестивалі, конкурси, турне, шоу-програми, змагання на кшталт «Фабрики зірок», «Україна має талант», «Голос країни» тощо. Проте спорт та шоу-бізнес занадто специфічні сфери, щоб існуючі там соціальні ліфти могли суттєво змінити соціальну структуру суспільства.

Тому вкрай необхідним є пошук нових соціальних ліфтів, зокрема таких, як активна громадська діяльність, бізнес-практики тощо. Але для цього потрібний механізм, який би забезпечив можливість функціонування кожного конкретного ліфту.

Зазначимо, що соціальні ліфти не можуть виникнути в суспільстві самі по собі. Пусковим механізмом для їхньої появи мають бути об'єктивні передумови, зокрема соціальна політика держави, спрямована на підтримку мобільності населення.

Основним суб'єктивним чинником, що сприяє висхідній соціальній мобільності, є особистісні якості людини, які забезпечили б її конкурентоздатність на ринку праці. Вдалих шлюб чи політична діяльність виступають, на наш погляд, радше, зовнішніми ресурсами підвищення соціального статусу, адже чоловік/дружина чи політична партія можуть цьому посприяти.

Для того, щоб соціальні ліфти були ефективними, вони мають бути організованими, чітко продуманими, а не спонтанними. Дослідники даної проблеми визначають необхідні параметри для функціонування соціального ліфту [1]:

1. Максимально чітко прописана процедура соціального просування, яка мінімізує вплив носіїв зовнішнього ресурсу;

2. Наявність суб'єкта, зацікавленого у функціонуванні такої процедури, який гарантує її реалізацію. В іншому випадку еліта, яка намагається зберегти своє становище, швидко обеззброїть цю процедуру;

3. Наявність механізму доступу кожного достойного (в ідеалі – кожного бажаного) до участі в процедурі та до ресурсів, які необхідні для цієї участі;

4. Соціальний ліфт повинен мати свого роду пропагандистський характер, створюючи віру людей в те, що будь-який достойний отримує заслужене місце, а той, хто не отримує, є недостойним.

Отже, соціальні ліфти є необхідним механізмом відтворення структури суспільства. Цей механізм є складним і суперечливим, він тісно пов'язаний з конкретно-історичними умовами. Кожна форма соціального ліфту перебуває під тиском соціальних сил. Тому рано чи пізно руйнується або демонтується, що призводить до деградації еліти, а в кінцевому підсумку – всього суспільства. Тому найважливішим завданням збереження соціальної структури суспільства є модернізація старих і створення нових соціальних ліфтів. Причому в сучасних умовах не слід покладатися на їхнє автоматичне виникнення. Необхідно їх свідомо конструювати та впроваджувати.

До недавнього часу, людина, народжена в певному соціальному середовищі, могла розраховувати на певний сценарій власного життєвого розвитку, могла скористатися єдиною моделлю соціального ліфту, характерною для представника тієї або іншої соціальної верстви суспільства. «Висота підйому» цього ліфту була дуже обмежена. Обмежені можливості соціальних ліфтів дали поштовх створенню і розвитку так званих «переходів», які дозволяють переміщуватися з одного ліфту в інший, тим самим забезпечуючи стійке кар'єрне зростання. Окрім того, соціальні ліфти перестають бути жорстко структурованою даністю. Розвиток інформаційного суспільства і доступ до різного роду знань дозволяють людині власними силами конструювати соціальні ліфти. Людина стає «господарем» своєї долі в пошуках місця праці, яке можна здобути в конкурентних умовах ринку праці.

Підсумовуючи, слід зазначити, що аналіз наукового доробку з означеної нами проблеми свідчить, що на сьогодні немає єдиної усталеної позиції щодо функціонування соціальних ліфтів. Одні науковці стверджують, що соціальні ліфти у нас не працюють і необхідно їх створювати, інші – соціальні ліфти працювали і будуть працювати в будь-якому суспільстві незалежно від того, помічаємо ми їх чи ні. На нашу думку, соціальні ліфти працювали і будуть працювати завжди, але ними користуються не всі, хто цього хоче і достойні підвищення соціального статусу, а передусім ті, хто має можливості, різного роду ресурси (зв'язки, гроші тощо).

Можна погодитися з тезою, що однією з основних умов оптимального функціонування соціального ліфту є наявність «соціального ліфтера», який би впускав до ліфту тільки необхідного для держави, суспільства прогресивного та гідного претендента [8]. Соціальні ліфти треба не запускати, а організувати їхнє функціонування для найбільшої державної і суспільної користі. Деякі соціальні ліфти конче потребують втручання держави в за-

лежності від їхніх механізмів, наприклад, заборона каналів кар'єрного просування за корупційними технологіями, не прийнятними у суспільстві, і, навпаки, створення сприятливих умов і можливостей для просування талановитих людей, особливо молоді, у різ-

них сферах суспільного життя. Проте слід також відзначити, що ефективність функціонування соціального ліфту значною мірою залежить від обраної людиною стратегії досягнення персональної службової, професійної чи суспільної кар'єри.

Література

1. Социальный лифт как защитный механизм общества. [Электронный ресурс] – М. : Институт региональных проблем, 2011. – Режим доступа : <http://irpr.ru/2011/08/09/socialnyj-lift-kak-zashhitnyj-mexanizm-obshhestva/>
2. Бергер П. Личностно-ориентированная социология / Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. – М. : Академический проект, 2004. – 608 с.
3. Агабабян С. Р. Социально-психологические особенности личности, потерявшей престижный социальный статус : Автореферат дис. ...канд. психолог, наук., Ростов-на Дону, 2002. – 17 с.
4. Абрамова М. А. Роль образования в социальной стратификации. // Социальная стратегия российской системы образования: Материалы международной научной конференции – Третьих Санкт-Петербургских социологических чтений, 14–15 апреля 2011 г. / Отв. ред. А. В. Воронцов. / М. А. Абрамова – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2011. — С. 192 – 200.
5. Рубцов А. Власть в России: люди, лифты, коридоры [Электронный ресурс] // Рубцов А. Отечественные записки, 2012. – № 5 (50). – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2012/5/vlast-v-rossii-lyudi-lifty-koridory->
6. Бараник З. Интеллектуальна міграція як об'єкт статистичного дослідження [Електронний ресурс] / З. Бараник., І. Романенко // Ефективна економіка. – № 6. – 2014. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096>
7. Ковбасюк Ю. Українська освіта сьогодні перестала грати роль реально працюючого соціального «ліфта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page144-2210.html>
8. Ільчук Л. І. Умови та інструменти запуску «соціального ліфта» в Україні / Ільчук Л. І., Балащенко В. М., Давидюк О. О. – К. : Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики НАУ, 2013. - [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=284:-q-q-&catid=29:2010-06-15-18-48-34&Itemid=35.